

FERENCZI ILONA

Variáns vagy hiba? Mit, miért és hogyan egészítsünk ki vagy javítsunk?

A legelső kéziratos graduál kiadása elé*

Az első kéziratos graduál, a Csáti graduál előzéklapján olvassuk: „Ezen régi Énekes könyv iratott 1602dik esztendőben ... Találtatott Tsáton ott lakó bizonyos embernél (Nemzetes Szabó István Urnál 1795-ben);¹ de a' ki haszonra nem tudván fordítani, az apró gyermekek kezében adta, a' kik nagyon meg-szaggatták. A Sáros Pataki Reformata Anya-Oskolának ajándékozta Tiszteletes Nagy Ferencz Úr 1799-dik esztendőben ...”

Csát, a mai Mezőcsát a tatárjárás során elszenvedett pusztulásból csak a XIV. század folyamán tért magához, majd a XVI. század közepére jelentős oppidum-má, mezővárossá fejlődött. Itt a dél-borsodi térségben a reformáció hatására és az egykori wittenbergi diákok működése nyomán sorra alakultak az új egyházközségek. A csáti református gyülekezet a feljegyzések szerint az 1570-es években jött létre. Ekkor lett a XIV. században épült templom protestánsná, melyhez kapcsolódva iskolát is működtettek. A XVI. század végén a mezőkeresztesi csatát követően a vidék török hódoltsági területté vált, lakossága nagy része elmenekült. A legnagyobb pusztítást azonban valószínűleg a császári csapatok vitték véghez az 1680-as években.²

A XVII. század óta Csát sokat veszített jelentőségéből, mint ahogyan a magyar nyelvű gregorián is, amelyet a graduálokba jegyeztek le az 1600-as években. Ezt a liturgikus énekanyagot már az ellenreformáció korában, majd a XVIII. és XIX. században is támadások érték, sőt még azok is értetlenül fogadták, akik a magyar nyelvű

* A Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság *A forráskutatás múltja, jelene és jövője a magyar zenetudományban* címmel 2013. október 4–5-én rendezett X. tudományos konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ A zárójeles betoldás másik kéz által utólag a margóra írva.

² A XVII. század első felében Csát birtokosa volt Bethlen István, az erdélyi fejedelem öccse, a század második felében pedig a Bárczay, a Rédey, a Chernelházy-Chernel, a Kubinyi, a Pongrácz és a Toldi család. Mezőcsát és vidéke történetéhez lásd Szecsko Károly, *Mezőcsát története a kezdetektől napjainkig*, Mezőcsát 1998, kézirát; Lehoczky Alfréd, *Hétszáz év a Bükk és a Tisza táján. A bonfoglalástól (895) a mezőkeresztesi csatáig (1596)* (Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó, 2000).

emlékek feltárásán és közkinccsé tételén buzgólkodtak.³ Hogy a most tárgyalásra kerülő graduál Csáton keletkezett-e, csak feltételezhető, nem bizonyítható.⁴ A fenti bejegyzés alapján kizárólag az állapítható meg, hogy a graduált Csáton találták, ahonnan a használaton kívüli megrongálódott kéziratot a Sárospataki Református Gimnázium könyvtárának ajándékozták. A továbbiakban az a sors érte, mint sok értékes kézirat és nyomtatott társát: a második világháború idején Budapestre menekített sárospataki gyűjtemény-részleggel együtt nyoma veszett,⁵ és csak a 90-es években megjelent katalógus⁶ hívta fel rá a figyelmet. Ebből megtudható, hogy a graduálokat a háború vége óta az oroszországi Nyizsnyij Novgorodban hadizsákmányként őrizték. Innen csak több évtized után, 2005-ben térhettek haza.⁷ Azóta a graduált restaurálták, anyagát CD felvételen is hozzáférhetővé tették.⁸ Tartalmáról már korábban is tájékozódhattunk az MTA Könyvtára Kézirattárában őrzött XIX. századi másolat alapján,⁹ amelynek hitelességét az előkerült eredeti példány is megerősíti, eltekintve attól, hogy abban a későbbi bejegyzéseket nem különítették el az alaprétegtől.

Bár a Csáti graduál a legkorábbi fennmaradt kéziratot graduálunk, a magyarországi protestáns liturgia dallamokkal ellátott első összefoglaló forrásának Huszár Gál 1574-ben Komjátiban megjelent énekeskönyvét tekintjük.¹⁰ Huszár Gál az egyházi esztendő beosztását követve ünnepi és általános liturgiát állított össze,

³ Mi sem mutatja jobban, hogy a Batthyány-graduál a *Nyelvemléktár* sorozatban kizárólag szöveggel, a zenei-liturgiai vonatkozásokat mellőzve jelent meg (1890). Volf György közreadásának címe: Batthyányi (!) codex.

⁴ Az is elképzelhető, hogy a graduál Bethlen Gábor uralkodása alatt került az ismét benépesülő Csátra arról a településről, ahol a f. 89v-n látható bejegyzés készült 1602-ben.

⁵ Börzsönyi József, *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1986). Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai. Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur, 4, Nr. 10, mint elveszett kéziratot tünteti fel.

⁶ A Sárospatakról elhurcolt könyvek és kéziratok listáját tartalmazó katalógust lásd *Displaced Books from Sárospatak Calvinist College Library (Hungary) in the collections of Nizhny Novgorod Regional Research Library. Catalogue. Trofejnye knyigi iz biblioteki Sarospatakszkogo reformatszkogo kolledzsa (Vengrija) v fondah Nyizsegorodskoj goszudarszvennoj oblasztnoj unyiverszalnnoj naucsznoj biblioteki. Katalog*, Compiled by E. Zhuravleva, N. Zubkov, E. Korkmazova (Moscow: Rudomino, 1997); ismertette Monok István, „A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról. Néhány figyelemreméltó katalógus (1978–1998)”, *Magyar Könyvszemle* 115 (1999), 129–130.

⁷ Stoll Béla bibliográfiájának 2002-ben megjelent második, javított és bővített kiadásában – *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), Nr. 15 – már Nyizsnyij Novgorod szerepel lelőhelyként. – A fogságból kiszabadult könyvek és kéziratok hét ládában érkeztek: a Csáti graduál a VII. ládában (131. számmal).

⁸ Ezúton mondunk köszönetet Dr. Dienes Dénesnek, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei igazgatójának, aki lehetővé tette a kézirat tanulmányozását és a róla készült CD felvételt rendelkezésünkre bocsátotta. Külön köszönöm, hogy a faksimile oldalak közlését engedélyezte.

⁹ A graduálmásolat jelzete: Ms 10.363.

¹⁰ Hasonmás kiadását lásd Huszár Gál, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok, Komjátí 1574*, Hubert Gabriella tanulmányával, *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 13, Budapest 1986.

elsősorban a mellék-istentiszteletekre, a vesperára és a primára. Amennyire az erősen megcsonkított kéziratból megállapítható, ezt a koncepciót követte a Csáti graduál lejegyzője is. A graduál fennmaradt 183 tételéből 166 a zsoltáros istentisztelet keretébe illeszkedik, vagyis himnusz, antifóna, zsoltár, továbbá versiculus, benedicamus és canticum.¹¹ Ebben megegyezik a többi graduál összeállításával. A zsoltáros istentisztelethez, elsősorban a vesperához tartozó tételeket szekvenciák, egyéb misetételek és nagyheti tételek, köztük a litánia, lamentációk, valamint az elöl, középen és hátul hiányos Máté passió egészítik ki.

A Csáti graduál kottás tételeit négyvonalas szisztémába jegyezték le igen szép, rendezett hangjegyrással, több olyan notációs elem használatával, amely kifejezetten a magyarországi hangjegyrás ismertetőjegye.¹² Az egy szótagú szavakat, talán a tájékozódás megkönnyítése végett kettőzött hanggal látták el, azonkívül sajátos, a graduálokra egyébként nem jellemző módon a tételeket duplafejú hanggal zárták, amely fölül kettőzött félköríves koronaszerű jelet illesztettek. Ugyanezen sajátosságokkal rendelkezik a Tornai graduál, amely időrendben a második fennmaradt kéziratot graduálunk, s amelyről csak néhány éve van tudomásunk, mióta a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek ajándékozta a Patay család egyik tagja.¹³

A dallamok közreadásáról

Mivel a Csáti graduál anyagát nemcsak átírásban terveztük bemutatni, hanem a graduálról készült digitális képanyaggal együtt, ezért az átírásnál többféle szempontot érvényesíthettünk. A CD melléklet birtokában arra törekedtünk, hogy az olvasó némileg értelmezett olvasatot kapjon kézhez, amely a tételek előadásához is segítséget nyújt.¹⁴ A *Musicalia Danubiana* sorozatban most a harmadik magyar nyelvű graduál anyagát jelentjük meg, amelyhez természetesen kísérő tanulmány, valamint közreadói apparátus is járul. Elsőként a leggazdagabb tartalmú Eperjesi graduált választottuk, amely nemcsak magyar nyelvű gregoriánt, hanem kanciákat és többszólamú tételeket is tartalmaz, s amely szerény minőségben, saját kottakézírással jelent meg,¹⁵ s amelynek eredeti szövegében csak az értelemzavaró hibákat

¹¹ A graduálból feltűnő módon hiányzik – feltehetően a csonkítás miatt – egy fontos liturgikus műfaj, a *responsorium breve*, amely egyébként mindegyik jelentős graduálba bekerült.

¹² Lásd a faksimile oldalakat. A graduálok hangjegyrásáról lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyrások Magyarországon*, Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4, (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1983), 80–88.

¹³ Ismerteti Ferenczi Ilona, „A Tornai graduál (1611–1613). Egy nemrég előkerült kolligátum „ceremoniális” részének antifónái”, in *Zenetudományi dolgozatok 2008*, szerk. Kiss Gábor (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2008), 115–132.

¹⁴ A zene és a szöveg átírásából készített kottagrafika és annak szerkesztése a mezőcsáti gyülekezet támogatásával készült.

¹⁵ Lásd *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*, edited and introduced by Ilona Ferenczi. *Musicalia Danubiana* 9 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988).

javítottuk, de az ékezethiányokat nem pótoltuk. A Ráday graduál, amelynek közreadásakor figyelembe vettük az úgynevezett testvér-graduálok, vagyis a Batthyány és az Óvári graduál anyagát is, már kottagrafikával, de az eredeti szövegalak megtartásával készült.¹⁶ A Csáti graduál esetében az eddigiektől eltérően arra törekedtünk, hogy zeneileg és szövegileg is előadható formát kapjon kézhez az olvasó.¹⁷

A Csáti graduálból hiányoznak a hangnemi meghatározást segítő, a tónust kijelölő kulcsok, így minden egyes kottával ellátott tételnél külön-külön kellett megállapítani a megfelelő gregorián tónust. A helyes értelmezéshez, a hangnemek megállapításához elsősorban a magyarországi középkori himnuszok és antifónák kiadványára támaszkodtunk,¹⁸ továbbá az eddig megjelent magyar nyelvű graduálok modern kiadásait hasznosítottuk.¹⁹

Átírásunkban egységesen g-kulcsban értelmeztük a tételeket, s elkerültük az oktávval mélyített violinkulcs használatát. A tételekhez előjegyzést is használtunk, ha az a pontos hangnemi meghatározáshoz szükségesnek mutatkozott. A legnehezebb feladat ezután következett: megállapítani a tételek végleges alakját. A legtöbb antifónához és himnuszhoz ugyan segítségül hívhattunk egy középkori mintát, amelyből kiindulhattunk, vagy amelyre támaszkodhattunk,²⁰ sőt a többi magyar nyelvű graduál is némi tájékozódást jelentett, sok esetben mégis megmaradt a bizonytalanság, jól döntöttünk-e.

A különféle esetek, döntési helyzetek négy csoportba sorolhatók: 1) a hangneme-tónusba helyezésen kívül a tétel lejegyzése további változtatást nem igényelt; 2) a tétel lejegyzése egyértelműen hibásnak bizonyult, így azt valamilyen középkori minta vagy másik graduálból vett változat alapján javítani kellett; 3) többféle megoldási lehetőség közül lehetett vagy kellett választani; 4) az adott lejegyzés korábról nem ismert, olykor az eddigiektől eltérő tónusú variánsnak bizonyult. A dön-

¹⁶ *Graduale Ráday saeculi XVII*, edited and introduced by Ilona Ferenczi. Musicalia Danubiana 16 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1998).

¹⁷ A graduálról szóló kísérő tanulmányban megtalálható a kéziratra, a zene és a szöveg lejegyzésére vonatkozó jellemzés. A zenei és szövegjavítás problematikájával, a kiadáshoz alkalmazott változtatási elvekkel és azok konkrét megvalósításával összefoglalóan az általános közreadói megjegyzésekben, tételekre lebontva pedig a jegyzetekben foglalkozunk. – Közreadásunkban minden tételt vagy egységet külön sorszámmal láttunk el. Ezt a közreadói sorszámot a tételek elején szögletes zárójelben adtuk meg, s ez a szám jelenik meg a kétféle – az alfabetikus és a műfajok szerint összeállított – indexben is. A Csáti graduált korábban paginaszámozással látták el, kiadványunkban viszont a modern fóliószámzást vettük figyelembe, mely az átírásban a margón követhető.

¹⁸ Lásd Rajeczky Benjamin, *Hymni et sequentiae*, Beschreibung der Quellen von Polikárp Radó, [1] Zweite, revidierte Ausgabe, [2] Supplementband (Budapest: Zeneműkiadó, 1976, [1982]). *Melodiarium Hungariae Medii Aevi*, I; László Dobszay – Janka Szendrei, *Antiphonen*. Monumenta Monodica Medii Aevi V/1–3 (Kassel–Basel, etc.: Bärenreiter, 1999; a továbbiakban: MMAe).

¹⁹ A fentiekben említett két kiadványon kívül lásd *Kálmáncsai graduál 1622–1626*, a graduált átírta, jegyzetekkel ellátta és tanulmányt írt Ferenczi Ilona, szerk. és tanulmányt írt Pap Gábor (Kecskemét: Nemzeti Kincseinkért Egyesület, 2005).

²⁰ A középkori eredetre utaló latin *himnusz-* és *antifóna-*címeket nem adtuk meg a jegyzetekben, mivel ezek a műfajok szerinti indexben megtalálhatók.

tések során elsősorban arra törekedtünk, hogy ne tüntessük fel hibának azt, ami variáns, és ne tekintsük variánsnak azt, ami hibás lejegyzésből ered.

A Csáti graduálból fennmaradt legelső tétel, a *Szóla énnekem az én szent atyám* kezdetű antifóna (1. *faksimile*) a negyedik csoportba tartozik: a 2. tónusba illesztés után a teljesen ép és énekelhető dallam annak ellenére változatlanul került átírásra, hogy a középkori minta a 8. tónust alkalmazza (*Dominus dixit ad me*, MMAE 8189). A magyar változat meggyőzően kanyarodik a tétel végén a 2. tónus záróhangja felé. A második antifóna, *Higgyetek, mert ím eljött az Jézus Krisztus*, ezzel szemben romlott változatot rejt: a dallam eleje és vége a lejegyzés szerint nem egy és ugyanazon tónusba illeszkedik, tehát feltétlenül átalakítást igényel. Javítását a középkori *Scitote quia prope est* (MMAE 8086) antifóna alapján lehetett elvégezni (1. *kottapélda*).

A „variáns alak” vagy a „hibás lejegyzés” közti döntést az sem segíti, hogy az értelmezésre-javításra szoruló hely több magyar nyelvű graduálban, sőt, olykor egy graduálon belül többször is azonos bizonytalan változatban fordul elő. A Csáti graduálban erre egy 6. tónusú egyszerű, rövid, háromrészes antifóna szolgál például. A középkori gyakorlatból többféle szöveggel ismert antifóna első rövid sora minden esetben *f* hangon zárul, majd a második sor *g*-vel indítva hol az alsó *d*-re, hol az alsó *c*-re ereszkedik. A Csáti graduálban háromszor jegyezték le az antifónadallamot, mégpedig a hozzátartozó zsoltárok elé háromféle szöveggel. Annak ellenére, hogy a három szöveg dallama hangról hangra megegyezik, az első sor *g* zárlatát elfogadhatatlannak tartottuk, s e zárattal együtt a következő rövid sort is szekundál lejjebb helyeztük (2. *kottapélda*, 3–4. *faksimile*).²¹

Amint az a Csáti graduál első lapjából is látható, a kéziratot annak idején erősen megcsonkították, olyannyira, hogy jelentős részek hiányoznak belőle. Nemcsak az első lap felét tépték ki a karácsonyi antifónák folytatásával, hanem az antifónákat feltehetően megelőző karácsonyi himnuszokat is; erre a többi ünnepi liturgia összeállításából lehet következtetni. Sőt, valószínűleg a graduál hajdani első részét, a teljes adventi ünnepkört is eltávolították. Összesen húsz tételnél állapítottunk meg többnyire meghatározhatatlan mennyiségű, néhány esetben pedig egy-egy lapnyi hiányt.²²

²¹ A kottamellékletben lásd a két jellegzetes középkori variáns (MMAE 6005), valamint a Csáti graduálban háromszor lejegyzett alakot és azok változtatását-javítását.

²² Ezek: f. 1r és 1v; f. 5v után; f. 6v után; f. 7v (completorium versiculus) után a címben: *Alius Hymnus quadragesimalis*, tehát az előző himnusz hiányzik; f. 18v után; f. 19v után; f. 29v alján pünkösdi antifónákat ígér, de más tétel következik; f. 30v alján pünkösdi (= 18/19.) zsoltárt ígér, de más tétel következik; f. 34v után a *Symbolum Athanasii* tétel közben; f. 35v után; f. 45v után; f. 50r (f. 50v üres oldal) után következő tétel eleje hiányzik; f. 51; f. 60v után; f. 64; f. 67v után; f. 68v alján *Prosa Tempore*-t ígér, de más tétel következik; f. 78v után; f. 99 v után az *Oratio Jeremiae* vége és a passió kezdete hiányzik; f. 107v után a passió első részének vége és második részének eleje hiányzik; f. 114v után a passió vége hiányzik. – A dallam nélküli hiányos tételeknél, a zsoltároknál és a himnuszoknál az átírásban az eredeti szöveget vonallal választottuk el a kiegészítéstől.

[1] **S** zó - la én - ne - kem az én szent a - tyám, én fi - am vagy te,
ez ma - i na - pon, én szül - te - lek té - ged.

[2] **H** így - gye - tek, mert ím el - jött az Jé - zus Krisz - tus, kit az
A - tya Úr - is - ten meg - í - gért va - la. [3] **I** - mé el - jött

az A - tya Is - ten - nek fi - a, és meg - je - len - tet - te ne - künk az
űd - vös - ség - nek ú - tát. [4] **B** é - kes - ség - nek u - ra ez

vi - lág - ra a - da - ték, ki - nek ir - gal - mas - sá - gá - ból so - kan
űd - vö - zül - nek. [5] **A** z A - tya Is - ten ez vi - lág - ra

bo - csá - ta az ő szent fi - át, hogy ben - ne bí - zó - kat meg - sza - ba -
dí - ta - na az ör - dög - nek ha - tal - má - ból.

[6] **E** z na - pon Krisz - tus szü - le - ték, ez na - pon űd - vö -
zi - tőnk meg - je - le - nék, ez na - pon föl - dőn é - ne - kel - nek
an - gya - lok, ez na - pon ő - rül - nek az ke - resz - tyé - nek mond - ván:

1.

Antiphona in ferijs Nativitatis.

Szolla ennekem az en szent atiam, en fiam vagi te
 es mai napon, en szmltelek teged. **R**idgietek
 mert im iot az Jesus Christus, kit az Atia uristen
 meg iert val.

Sagabol sokan rduozmlnek. **A**z Atia Isten
 es vilagra boczata az o szent fiat, hog benne bizokat
 meg szabeditana az ordognek hatalmabol.
Ez napon Christus szmlletek, es napon rduozitonk meg

Szentseg es rettenetes az eo neve: Isteni felelem az
 bolcseseknek kezdeti.

E tudomany irduosseg azoknak kik ebben giakorlak
 magokat: Ezeknek diczeretek megmarad mind oroke.

Antiphona. *Dicsosseg.*

 Adot legien mindeneknek teremtoie.

Adot legien az en Vram Istenem: Ki igaz
 gattia kemenyeges hadakban az en kezdemett.

A eo irgalmasagabol vagion nekem eletem: Co erossit
 engemet es minden veszedelembol meg szabadit.

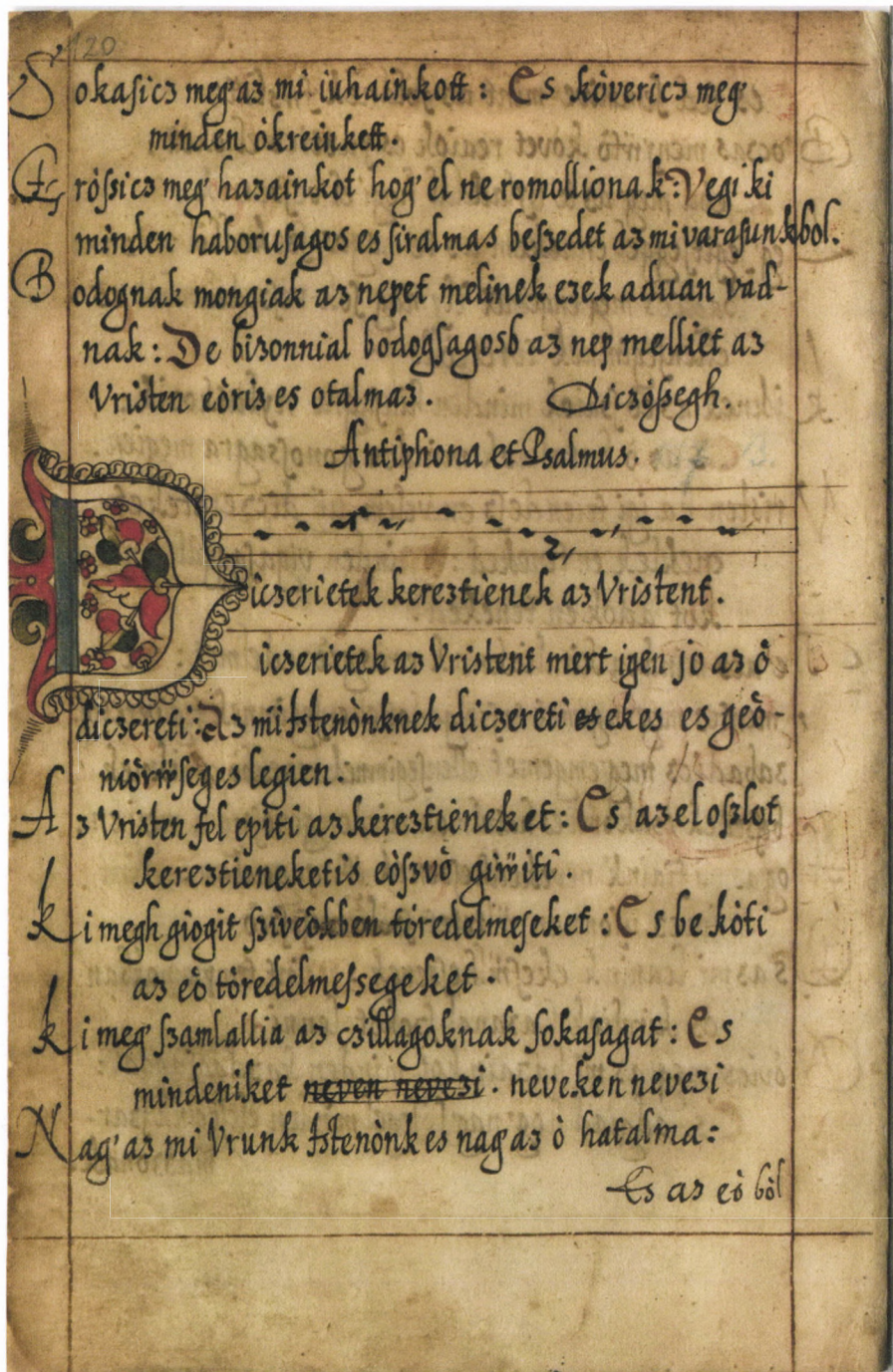
A Vristenben bisom mere o ennekem otalmam: Co teszi
 az nevet engedelmesse az en birodalmamban.

Vram Isten micsoda haszon vagion az emberben hogi kedued
 re veszed otet: Es it szorgalmatos gondot visels eo rola.

A szorgalmatos az ember minden hiu saghoz: az o eletenek
 napia mint imes arniek hamar saggal el mulik.

Vram Isten nyisd meg az eget es szal le es foldnek
 szinere: Roncs meg keresztienidnek ellensegit.

es tudson

MMMAe 6005

Be - ne - di - ctus Do - mi - nus De - us me - us.
Al - le - lu - ja al - le - lu - ja al - le - lu - ja.

Csáti graduál

f 59r Val - lást te - gyünk ke - resz - tyé - nek, az Is - ten - nek.
f 59v Ál - dott le - gyen min - de - nek - nek te - rem - tő - je.
f 60v Di - csér - jé - tek, ke - resz - tyé - nek, az Úr - is - tent.

javított alak

2. kottapélda

A Csáti graduál csonkulása következtében hiányosan maradt tételeket elsősorban a Kálmáncai, továbbá az Óvári, Batthyány, a Ráday, a Spáczay, az Eperjesi és az Öreg graduálból pótoltuk, a felhasznált forráshelyeket a jegyzetekben feltüntettük. A zsolttárok latin címét a Vulgata szerint egészítettük ki. A Csáti graduálban a zsolttárok számozása nem következetes, a lejegyző hol a protestáns, hol a Vulgata szerinti számozást követi. A következetlenség egyazon lejegyző zsolttárszámozásában is megfigyelhető. Közreadásunkban az eredeti számozást meghagytuk, a műfajok szerint összeállított tartalomjegyzékben pedig mindkét számot feltüntettük.

A tételek jegyzetelésénél a korábbi graduál-kiadásokban már alkalmazott módszert vettük alapul. A hiányzó kulcsokat külön megjegyzés és zárójel nélkül pótoltuk, mivel a CD segítségével egyértelműen nyomon követhető a közreadó szándéka. A jegyzetben azt tüntettük fel, ami az eredeti hangokhoz képest megváltozott. A megváltoztatott részek eredeti alakját vagy hangnevekkel adtuk meg, vagy számmal és nyílal az jelöltük, hogy az adott helyet mely hangközzel és milyen irányba eltolva jegyezték le a kéziratban.²³ A nyilakkal történő jelölésmód azért is alkalmazható következetesen, mert a hangmagasságot meghatározó kulcsok eredetileg is hiányoznak. Ha az eredeti alakot hangokkal jelöltük meg, akkor azt minden

²³ Lásd az első hat antifónához, a Nr. 1–6. tételekhez készített jegyzeteket: Nr. 2 *Higgyetek* 2↑; *megígért vala* 3↑; Nr. 3 pótolva a Ráday graduál Nr. 116 alapján; Nr. 4 *sokan üdvözülnek* 2↑; pótolva a Ráday graduál Nr. 115 alapján; Nr. 6 pótolva a Batthyány graduálból, lásd *Graduale Ráday* ..., Nr. 238; vö. az 1–2. és a 3. faksimilével, valamint az átrfással.

esetben az eredeti alapján értelmezett *közreadói* hangmagasságra vonatkoztattuk. A jegyzetekben a *zeneileg megváltoztatott szövegrészt* és a *hangokat* kurziváltuk. Ezt a fajta jegyzetelési módot elsősorban az antifónáknál és a himnuszoknál, vagyis azoknál a rövidebb tételeknél alkalmaztuk (nr. 1–169. tételig), amelyeknél szükségesnek tartottuk felhívni a figyelmet a közreadói változtatásokra-javításokra. A hosszabb terjedelmű tételek (nr. 170–183: szekvencia, lamentáció, passió) oly sok elírást tartalmaznak, hogy az egy-egy tételhez tartozó nagy mennyiségű jegyzetanyag miatt azok közléséről le kellett mondanunk; a CD melléklet birtokában természetesen a változtatás itt is egyértelműen követhető.

A szöveg kiadásáról

A szövegek közreadás elveit a több lejegyzőtől származó, olykor időben is eltérő különböző írásfajták jellegzetességeinek számbavételével kellett kialakítani.²⁴ Átírássunkban a mai helyesírást követtük, így nem vettük figyelembe például a zs–s zöngés–zöngétlen hangzócsereket (siriával = zsírjával – f. 2v); ezeket jegyzetelés nélkül javítottuk. Ugyanakkor a különleges, régies szóalakokat, valamint a nyelvjárási jellegzetességeket mind megtartottuk, például bódog, gyűlöség, ótalmaz, nélkül, hertelen. Gyakori a hangzócsere e-ről ö-re, valamint ö-ről ü-re, ezeken nem változtattunk. Ugyancsak meghagytuk az is értelmű es alakot. Hasonlóképpen nem változtattunk a lágyítás nélkül lejegyzett szóalakokon, például: bárán, reménség. A régies nyelvzethez alkalmazkodva az igéknél általában ékezetes alakot használtunk (bocsátá, megszabadítaná, kivétel: legyen). Viszont az íme, énvelem, énnekem szavaknál és ezek további ragozott alakjainál nem tettük ki az ékezetet, bár a tételek előadásakor a könnyebb énekelhetőség érdekében ezek alkalmazását javasoljuk. Gondot okozott a szókezdő „u” valamint „v” betűk értelmezése, mert ezeket a szó belsejétől eltérően formálták. Mivel a nagy és kicsi forma között általában nem lehet különbséget tenni, ezeken a helyeken többnyire kis kezdőbetűt írtunk. Az állat-, népnévknél stb. használt nagybetűket megtartottuk. Mivel a Csáti graduál szövegének lejegyzői az alanyi ragozást a tárgyias ragozással felváltva használták, az eredeti alakokon ezekben az esetekben sem változtattunk; lásd például f. 25r, *Mosztani nagy innepnap* himnusz, 4. versszak: *Könyörgönk tenedek, mi nemes teremő Istenönk, tekénts meg szolgálidot, és ótalmazd ökök.*

A hiányzó központosítást pótoltuk, a szöveg értelmezésekor olykor vesszőket illesztettünk a szavak közé, a fölöslegnek tűnőket pedig elhagytuk. Ez utóbbira abban az esetben került sor, ha a lejegyző a verseket (hymnuszokat) nem a verssorok szerint tagolta, de a verssorok határát a folyamatos írás mellett is automatikusan vesszővel jelölte.

²⁴ A nyelvi problémák megoldásában Haader Lea volt segítségemre, a graduál szövegének átírását is ő lektorálta.

A himnuszok további versszakainak szövege fölött a lejegyző igen gyakran neu mákkal jelölte az egy szótagra eső hajlításokat, hangcsoportokat.²⁵ Olykor a zoltárokhöz vagy a zoltárdallamra énekelhető kantikumokhoz is beírta a recitálás módját.²⁶ Ezeket a segítő jeleket a közreadásban technikailag nem tudtuk visszaadni.

A szövegkiegészítést kurziváltuk; hasonlóképpen a hiányzó hangokat az általánostól megkülönböztetett, *kurzív jellegű* rombusz alakú hangokkal pótoltuk. A rövidített címeket is kurziválva egészítettük ki, a szövegben előforduló néhány általános rövidítést viszont kurziválás nélkül. Ilyenek a szóvégi (vagy szóközi) *-m*, *-n*, *-nak*, *-nek* vagy *sz:* (=szent), *In* (=Isten) rövidítés, továbbá a himnuszokat záró *Úgy legyen*, és a zoltárok végén a doxológia versek (*Dicsőség ... és Miképpen ...*) különböző rövidített alakjai. A pótlásoknál nem a felhasznált forrás, hanem a Csáti graduál nyelvjárási és helyesírási jellegzetességeit alkalmaztuk, hogy viszonylag egységes legyen a szövegekép. A Csáti graduál utolsó tételében, a csonkán maradt passióban a Batthyány graduálból pótoltuk a hiányzó részeket és a szereplő személyeket.²⁷ A Batthyány és a Csáti graduál passiójának szövegezése olykor teljesen azonos, máskor eltér egymástól. Mivel azonban a Csáti passiójával teljesen egyező forrásunk nem maradt fenn, ezen a ponton arra kényszerültünk, hogy teljes egészében a Batthyány graduálra támaszkodjunk.

Az első lejegyzés után a sorok közé vagy a margóra feltehetően pótlólag beírt változtatásokat, kiegészítéseket a közreadásnál csak akkor vettük figyelembe, ha azok az alapszöveg közvetlen vagy egyidejű változtatására, javítására vonatkoznak. A margóra utólag írt szövegeket figyelmen kívül hagytuk: nagy részük amúgy is hiányos, mert az oldalak szélét levágták.²⁸

A fentiek alapján nem állíthatjuk, hogy a Csáti graduál kiadása egyfajta következetesen tudományos közreadás kritériumainak megfelelne, jóllehet a teljes problémakör, vagyis a variánsokra vonatkozó és a korábbi forrásokat felhasználó mérlegelések a tudományos összkiadások alapproblémáját érintik, és kimondottan tudományos megközelítést kívánnak. Mivel szöveg és dallam együttes kiadásáról van szó, ezért már a kiindulásnál többféle szempontot kellett figyelembe vennünk, s azonfelül a gyakorlatban való alkalmazás iránti igény némileg háttérbe szorította a forráskiadás vagy a kritikai kiadás követelményrendszerét. A CD melléklet ugyanakkor lehetővé teszi, hogy a közreadott alakot összevessük az eredetivel, a változtatásokat, elsősorban a zenei javításokat pedig a tételek többségében a jegyzetek segítségével is nyomon lehet követni. Ily módon a megjelenés előtt álló Csáti graduál remélhetőleg nemcsak a liturgikus zene, hanem az irodalom- és nyelvtudomány művelőinek érdeklődését is felkeltheti.

²⁵ Például *Jézus Krisztus, mi megváltónk*, f. 7; *Ó, kegyelmes Jézus Krisztus*, f. 15v.

²⁶ Például *Miért dühösködnek az pogányok* (Ps. 2), f. 2; *Áldott legyen Izraelnek Ura, Istene* (Canticum Zachariae) f. 6.

²⁷ Lásd *Graduale Ráday ...*, Nr. 277.

²⁸ Mégpedig nem a bekötés miatt, mivel a recto jobb, következésképpen a verso bal oldalának szélét távolították el.

ILONA FERENCZI

Variante oder Fehler? Was muss man, warum
und wie ergänzen oder verbessern?

Vorbereitung zur Ausgabe des ersten handschriftlichen Graduals

In der Serie Musicalia Danubiana wird nun das dritte ungarischsprachige Gradual erscheinen. Die erste Ausgabe, das Gradual von Eperjes mit ungarischsprachiger Gregorianik, mit Cantionen und mehrstimmigen Stücken wurde originalgetreu und mit eigener Handschrift wiedergegeben. Zur Herausgabe des Ráday-Graduals wurden die Schwestergraduale in Betracht gezogen und die Noten bereits graphisch erstellt. Anders als bei diesen, waren wir bei der Vorbereitung des Csáter Graduals darum bestrebt, für die Ausführung eine korrekte Musik- und Textfassung an die Hand zu geben. Der liturgische Text wurde nach der heutigen Orthographie übertragen, besondere altertümliche Wortformen bzw. mundartliche Characteristica wurden jedoch beibehalten. Die musikalisch fehlerhaften Sätze wurden mit Hilfe von mittelalterlichen Vorlagen oder ungarischsprachigen Gradualen verbessert. Die lückenhaften oder schadhafte Stellen wurden gleichfalls aufgrund der anderen Graduale ergänzt. Die Ergänzungen und Verbesserungen sind anhand der CD-Beilage zu verfolgen.

